

bestod i att med ett ödmjukt sinnelag delta i böner, fasta, processioner och vallfärder som i första hand var knutna till kyrkor och i en del fall också till kringliggande kyrkogårdar som man skulle vandra runt under bön och vissa gester. Andakterna vid dessa kyrkogårdsvandringar avsåg att hjälpa de avlidna som befann sig i skärselden.

Avlatsförmånerna var särskilt knutna till stora högtider under kyrkoåret. I det sammanhanget kan nämnas påskan och Kristi lekamens fest som fokuserade på vördnad och tillbedjan inför den invigda hostian. Vidare skulle helgondagar firas, bland dem också flera Mariadagar. En gång om året hölls en stor relikfest då kyrkans relikter framvisades för besökarna. Genom att dessa fick se de i vanliga fall dolda kultobjekten blev det en visualisering för dem av det religiösa budskapet. Detta bestod i att helgonen i himlen, som på ett osynligt sätt ansågs vara närvarande i anslutning till relikerna, fungerade som mänsklighetens förebedjare inför Kristus. De ansågs även kunna ingripa konkret i människornas liv vid sjukdom och andra svårigheter. I Lunds domkyrka ägde relikfesten rum den 11 juli och i Linköpings domkyrka den 4 augusti. De böner som de icke läskunniga lekmännen förväntades kunna recitera utantill var Pater noster (Fader vår), Credo (Den apostoliska trosbekännelsen) och Ave Maria och dessa skulle ofta läsas flera gånger.

Bilderna i kyrkorummen kunde lekmännen ta del av på ett helt annat sätt än andaktslitteraturen, som krävde läskunnighet. Källström fäster stort avseende vid studiet av sådana s.k. andaktsbilder. De skulle hjälpa de bedjande att nå en fördjupad kontakt med det gudomliga. Andakterna utfördes vid olika altaren och kapell i de studerade domkyrkorna. Författaren ger en utförlig framställning av vilka altaren och kapell som förekommit och hur både nya kunde uppstå och andra försvinna över tid. Vid slutet av 1400-talet skall det ha funnits omkring 60 altaren i Lunds domkyrka, men det exakta antalet går inte att fastställa. I detta sammanhang använder sig författaren i stor utsträckning av tidigare forskning, som hon brukar med källkritisk vakenhet. Hon är också väl insatt i medeltida teologi och i detta avseende uppvisar hon en stor beläsenhet som hon använder sig av i sin framställning.

Källström har gjort sitt bästa för att kunna spegla vad lekmännen såg och hörde vid sina besök i domkyrkorna och vilka ritualer de utförde för att vinna avlat. Slutsatserna blir dock mera osäkra och vaga än om det hade funnits källmaterial som direkt visade vad lekmännen gjorde och upplevde. Tänk om det hade funnits

brev och dagböcker eller folklivsuppteckningar som etnologer kan använda sig av när det gäller studier av 1800-talets slut och 1900-talet! Författarens osäkerhet när hon försöker rekonstruera fromhetslivet märks i den ofta förekommande användningen av ord som ”möjligen”, ”kanske”, ”troligt”, ”förmodligen”, ”sannolikt”, ”rimligt att anta”. T.o.m. uttrycket ”en gissning” förekommer i vissa fall och det är vi inte vana vid att möta i strikt vetenskapliga framställningar. På s. 99 kan man t.ex. läsa: ”Möjligen fanns avlatsprivilegier knutna till skrinläggningen (av biskop Nils Hermansson i Linköping, min anm.), men det förblir en gissning, då uppgifter angående detta saknas.” På detta sätt blir det en hel del spekulativa tolkningar i analyserna, men det går nog inte att komma mycket längre än vad författaren har försökt göra, om man inte skulle ha lyckan att finna något nytt källmaterial. Jag drar mig i detta sammanhang till minnes vad den i avhandlingen ofta citerade medeltidskyrkohistorikern Carl-Gustaf Andrén sade till mig för några år sedan, nämligen att det är mycket svårt att komma åt medeltida praxis på grund av det rådande källläget. Detta har läsaren blivit klart medveten om i denna avhandling, men Hanna Källström skall ha en eloge för sin strävan att trots de många begränsningarna besvara sin problemställning. Hon har avstått från att ge en sammanfattande jämförelse mellan fromhetsövningarna i Linköpings respektive Lunds domkyrkor och motiverar det med ”den obalans som råder i källmaterialet” (s. 310). Några viktiga likheter respektive skillnader hade dock kunnat summeras till slut.

Anders Gustavsson, Oslo

Maja Lagerqvist: *Torpets transformationer. Materialitet, representation och praktik från 1850 till 2010*. Meddelanden från Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2011. 283 s., ill. ISBN 978-91-7447-342-1.

Maja Lagerqvists avhandling har, som redan dess titel anger, det övergripande målet att via en tredimensionell analys ge oss en bättre förståelse för hur och varför torpet har överlevt som plats i det svenska landskapet. Hon vill också veta vilka betydelser det har idag. Och framför allt visar den här avhandlingen hur en plats skapas utifrån ett föränderligt samspel mellan sociala praktiker och relationer, tillskrivna betydelser och faktisk materialitet.

Inledningsvis blir vi bekanta med hur mäklare idag

säljer ”ett charmigt torpställe i unikt originalskick beläget i en gammaldags lantlig miljö och med vedspis i köket”. Den tilltänkte köparen tros vilja förverkliga sina drömmar i en enkel, lite primitiv omgivning med en längtan bakåt i tiden.

Detta är alltså en avhandling om hus från det förflutna, men också om ett sätt att leva och om hur speciella platser skapas. Torpet är en laddad plats som ligger djupt i den svenska folksjälen. Om den betraktas i ett långt tidsperspektiv, kan denna plats, som avhandlingsförfattaren säger, berätta något om samhällets omvandling de senaste 150 åren.

Syftet är att undersöka torpets transformationer från år 1850 fram till idag för att förstå hur och varför denna plats överlevt och fått de innebörder den har idag. Varför har torpet, trots att det så småningom kommit att spela ut sin roll för försörjning, trots dess historia om fattigdom och hårt arbete och trots att dess livsmiljö saknar de bekvämligheter som de senaste årtiondena gjort oss vana vid, överlevt? Det här är en avhandling som kopplar samman materiella strukturer med immateriella utsagor i förklaringar av hur platser konstrueras, förändras och består. Den centrala problemställningen kretsar kring ett föränderligt torpbegrepp och en plats materiella trögrörlighet.

Torpets historia är relativt lång, men Lagerqvist börjar sin undersökning när antalet var som störst, cirka 100 000, i mitten av 1800-talet. Den tidigare forskningen om torp integreras inledningsvis på ett utmärkt sätt med en allmän utveckling av agrarsamhället. Utblickar görs mot liknande förhållanden i Norden och Europa. Bilden av torpet kopplas samman med den svenska nationella bilden av idealhemmet i den lilla röda stugan och med en strävsam, anständig torpare. Forskningen som diskuteras rör fritidshus, återbruk av platser och idealisering av det förflutna men även landsbygden som ideallandskap och skapare av nationell identitet. Vad som saknats i forskningen hittills är framför allt torpets senare historia och vad som faktiskt hände när det tappade sin gamla innebörd men ändå inte försvann, vare sig i materiell eller i immateriell form.

För att genomföra den här studien har det krävts ett mångfasetterat material och de källor som använts är det faktiska landskapet, de faktiska torpen i tre fallstudieområden i Småland, Värmland och Uppland, där observationer och intervjuer bildar ett kvalitativt underlag för främst analysen av olika aspekter, men de belyses också av en textanalys baserad på hur torp representeras i den politiska debatten, den skönlitterära

världen, hembygdsrörelsen samt i medier av olika slag.

I ett ambitiöst teoretiskt ramverk får vi veta att platser alltid är hybrider av flera platser, praktiker och betydelser samt att de är föränderliga. Lagerqvist för samman materiell och immateriell geografi genom att inkorporera dessa olika dimensioner med varandra och visar hur de tillsammans konstruerar platser. Platserns materiella betydelse diskuterar hon med hjälp av det miljöpsykologiska begreppet *affordances*, vilket snarast kan tolkas som deras kvaliteter i form av de handlingsmöjligheter som de erbjuder. Men det som främst intresserar Lagerqvist är torpets materiella tröghet och motstånd mot förändring. Immaterialiteten undersöks i föreställningar om, i språkliga representationer av, i utsagor samt i betydelser och representationer. *Praktik* är också ett begrepp som löper som en röd tråd genom hela avhandlingen och det förklaras helt enkelt som vad människor faktiskt gör. Tillsammans med praktikerna införs också begreppet *performance* för att tydliggöra hur ett slags kroppslig betoning kommer att visa sig främst i dagens torparliv.

Avhandlingens grundtema, utifrån vilket den också har disponerats, har hämtats från den franske filosofen och sociologen Henri Lefebvres triad om hur det sociala rummet skapas. Triaden baseras på begreppen *det uppfattade*, *det tänkta* och *det upplevda* rummet. Dessa tre aspekter samspelar med varandra i konstruktionen av en plats och här kopplas de samman med begreppen *materialitet*, *immaterialitet* och *praktik*.

Första aspekten, *det uppfattade rummet*, består av dimensionerna materialitet och rumslig praktik, vilket både innefattar de samhälleliga ramarna och den konkreta faktiska, rent fysiska materiella praktiken. Lagerqvist ser det dock som viktigare att särskilja materialitet och rumslig, samhällelig praktik åt i analysen än vad Lefebvre gjorde. Materialitetens tröghet analyserar hon med hjälp av begreppet *affordances*. Med detta diskuterar hon den fysiska miljöns kvaliteter.

Den andra aspekten, som Lefebvre kallar för *det tänkta rummet* är en begreppsmässig värld, som består av representationer av rummet i text. Även denna aspekt har dubbla dimensioner och handlar alltså både om representationer av rummet och av föreställningar om rummet, samt om relationerna dem emellan. Lagerqvist inkluderar således både bilden av och synen på torpet i den här aspekten, både exempelvis det media representerar och de föreställningar som representeras i den skönlitterära världen och i hembygdsrörelsen. Detta är den aspekt som fått störst utrymme i hennes analys.

Den tredje aspekten som Lefebvre kallar *det levda rummet* handlar helt enkelt här om det levda torpet. Det är brukarnas rum och detta rum är både materiellt och immateriellt, både levtt och upplevt genom sina *performancer* i form av torparnas liv och hur de hanterar både torpets materialitet och dess immaterialitet.

Lagerqvist ser Lefebvres aspekter som ett sätt att tänka kring platsens konstruktion och hur de olika aspekterna spelar samman. Lefebvres triad brottas dock med att oftast bara beskriva ett rum i form av tillstånd, snarare än ett rum i förändring och även den här avhandlingen får problem med detta då det är *transformationer* som undersöks.

I det första av tre avsnitt analyseras transformationerna inom den första aspekten. Läsaren bibringas här förvisso förståelse för hur och varför torpets materialitet förändrats efter 1850 och vilka konsekvenser det har fått. Men det sker inte främst utifrån det uppfattade rummet utan utifrån hur materialiteten visat sin tröghet. Den visar sig i två former, i den ena där de stora markägarna dominerade, behöll markägaren kontrollen och sociala hierarkier och relationer levde vidare medan i den andra, som var vanlig i bymiljö, friköptes torpen tidigt och brukarna fick en annan social status. Moderniseringar ändrade torpens affordances konstaterar Lagerqvist och därmed de möjligheter och begränsningar som fanns i torpens utformning och miljöer.

I Upplandssocknen Alsike har det exempelvis funnits 67 torp och 9 soldattorp, hälften på Krusenbergs gods och hälften i Ekeby by. Det visade sig vara stor skillnad på transformationerna av godsets torp där det fanns torpare kvar ända in på 1940-talet och där de flesta torpen sedan kom att hyras ut och bevaras inom ramen för ett naturvårdsområde, medan torpen i byn friköptes tidigt. Byns närhet till Uppsala och bra kommunikationer har också lett till större nybebyggelse, höga priser och stort förändringstryck.

Detta avhandlingens första kapitel är avgörande för förståelsen av de andra och också det mest genomarbetade. Det är rikt på material och bidrar till en värdefull inblick i torpets villkor och förutsättningar. Med hjälp av husförhörslängder har biografier konstruerats som gör att vi kan följa några torp i detalj genom hela deras historia, vem som bebott och brukat dem och hur livet där kan ha tett sig. Här jämförs samspelet mellan användare och materialitet och analysen följs upp med mycket bra små förklaringar till sådant som kan framstå som otydligt. Om en byggnad försvunnit från torpstället ges exempelvis en förklarande samhällsbakgrund eller

en orsaksförklaring ur familjeförhållanden.

De transformationer som är gemensamma för landets torp är att de försvann i sin ursprungliga roll under 1900-talets första hälft, varpå bebyggelse och jord separerades och byggnaderna så småningom började brukas som sommarbostäder i allt större utsträckning. En utveckling skedde från småjordbruk till arbetarbostäder för att sedan bli fritidshus. Särskilt efter 1950-talet används de i större utsträckning som fritidshus än som permanentbostäder.

De rumsliga praktiker som omskapade bebyggelsen torp skapades av ett förändrat samhälle. En förskjutning skedde i torpets innebörd, när det gamla torpet blev överflödigt fick det andra funktioner och ny innebörd. Människans rumsliga praktiker förändras, vilket i sin tur förändrat torpet.

I avhandlingens andra empiriska kapitel, som behandlar det *tänkta rummet* med allt vad det innebär av representationer och föreställningar, avhandlas det immateriella torpet. Först beskrivs hur föreställningen om torp tar form i det politiska samtalet i utredningar och från arbetsgivarhåll under 1900-talets början. Det råder bred enighet om att de borde bevaras, då de befolkades av en pålitlig, strävsam och värdefull arbetarstam. I slutet av 1800- och början av 1900-talet gick framhävandet av torp och småbruk hand i hand med en förkärlek för nationen, hemmet, landsbygden och den lilla röda stugan. Den växande arbetarrörelsen var dock under samma tid kritisk till torpsystemet. Här visar Lagerqvist åter sin förmåga till kontextualisering i små kommentarer, såsom att intresset för att förbättra villkoren för de obesuttna egentligen grundade sig på den allmänna rösträtten med valet 1911. Tilltron till småbruket var stark vid den här tiden och fick kontrastera det smutsiga stadslivet. Även om det nu aldrig kom någon lagstiftning som gav torparna möjlighet till friköp, menar Lagerqvist att det som artikulerades i debatten fick sin betydelse genom att det framställde torparna som fattiga, men med förbättringsbara hem befolkade av goda svenska lantarbetare. Torpen var både problem och lösning. Hon visar också hur torpen redan tidigare på detta sätt idealiserats som fattig idyll i relation till det som ansågs sämre – statarna. Med den här synen på torpen och torparna i minne övergår framställningen till den skönlitterära världen, där flera välkända skildringar, som Vilhelm Mobergs *Raskens* och Martha Sandwall-Bergströms *Kulla Gulla*, gett eftervärlden starka och tydliga föreställningar om vad ett torp är, dvs. ett fattigt arbetsfyllt hem för de strävsamma, men också en idyll,

en dröm med möjligheter. Även här flikar Lagerqvist in förklarande kommentarer som att de idylliska skildringarna skapades i en tid då statorer på vissa håll ersatte torparna. Författarna beskrev något som var på väg att försvinna och de här representationerna liknar de som förekom i den politiska debatten tidigare. De formar en mycket tydlig bild av och syn på torpet som plats. Representationerna representerar inte bara en plats, de är också med och skapar den.

Från 1800-tal och tidigt 1900-tal förflyttas sedan analysen till hembygdsrörelsens intensiva torpintresse som börjar under 1960-talet, då studiecirkel och torpinventeringar tar fart och följs av bildandet av torpkommittéer, inventeringar, torpvandringar och så småningom lokalhistoriska skrifter. Utgångspunkten var att torpen höll på att försvinna. En viss upprepning gör sig nu gällande i Lagerqvists text, men det handlar mindre om hennes framställning än om det faktum att alla tycks delta i konstitueringen av en och samma bild, återigen en bild av strävsamhet, slit och uppoffringar i byggandet av Sverige som välfärdssamhälle. Dåliga torp och goda torpare. En bild som förstärks ytterligare i tidskrifterna *Gård och Torp* samt i *Allt i hemmet* från slutet av 1950-talet till idag. När en gammal plats flyttat in i en ny tid förstärks behovet av kontrastering, av kontakten med naturen, traditionen, en känsla av det förflutna och lugn och ro. Avslutningsvis diskuterar Lagerqvist också hur tv-programmet *Sommartorpet* förstärker bilden samtidigt som byggnadsvårdarna får komma in i diskussionen. Nu bedrivs diskursiv textanalys i textuell kontext och i intertextualitetens och intermedialitetens rum får vi veta hur torpet laddats med nya innebörder. Förutom något romantiserat, idylliskt och svenskt från det förflutna har det nu också blivit ett föränderligt designprojekt.

Avslutningsvis förs vi med hjälp av vedhuggning och jordgubbstårta in i den tredje aspekten i platsens konstruktion, *det levda torpet*, samtidigt som vi befinner oss i den sammanfattande delen av avhandlingen. Genom det liv som idag levs på torpen analyseras det vi lärt från de tidigare kapitlen. Torpens alldeles egna påtagliga materialitet ställer krav på ett enkelt levnadssätt som på så vis formar platsen i takt med att man både vill bevara, återskapa och förändra. Arbetsliv från förr blir fritidsliv idag. Tid och plats kopplas samman, samtida erfarenheter vävs ihop med föreställningar utifrån historien och torpens materiella tröghet bildar tillsammans med synen på dem en enhet.

Den viktigaste frågan i den här avhandlingen är varför

torpet transformeras och svaret på den finns både i det faktiska materiella torpet och i föreställningarna om det, medan en stor del av analysen handlar om immateriella aspekter och ett slags kvaliteter i form av handlingsmöjligheter. På så sätt har det skett en viss obalans i dispositionen, vilket också medfört att tonvikten ligger mer på det immateriella torpet än på det materiella, trots att dess tröghet varit en förutsättning för dess överlevnad. Lagerqvist hävdar att det är i *performancerna* som torpanvändarna kan möta och hantera både torpets materialitet och dess immaterialitet. Samtidigt sägs att deras föreställningar om torp är starkare förenade med det levda än med det tänkta. Lefebvre menar att de erfarenheter, upplevelser och praktiker som formas i de båda första rummen hela tiden påverkar vad som sker och kan ske i det levda rummet. Det är också så som *affordance*begreppet använts för att förtydliga vilka möjligheter och begränsningar som uppstår i det levda rummet, men det förblir oklart vad *performancerna* klargjort. Trögheten i det materiella är av stor betydelse för torpets transformation och överlevnad, men är inte trögheten i det immateriella lika viktig? Alltför litet sägs egentligen om själva torparlivet i det levda rummet, trots att det som faktiskt sägs bygger på ett oerhört rikt material som kunde utvecklat resonemangen betydligt. Är det bara användarna som påverkas? Påverkar inte användarna? Här kunde *performancerna* visat vad brukarna gör. De skapar och omskapar inte bara begreppet torp, utan påverkar också materiellt torpet genom sitt bruk av det. Platsens identitet är beroende av vilka värden som tillskrivs den, med vilka föreställningar den representeras och en stor del av den här avhandlingen handlar om detta, den immateriella aspekten, men det är samverkan med torpets materiella tröghet som fått det att bestå. Det mångfasetterade materialet borde ha använts mera också i relation till torpens byggnadshistoria och deras hantverksmässiga kvaliteter. Byggnadsvårdarnas aspekter kommer in sent i analysen och förleder därför läsaren att tro att intresset för byggnadsvård försvunnit medan det i själva verket kanske i stället är väl etablerat och inte behöver problematiseras.

En intressant aspekt som överhuvudtaget inte diskuteras är vilket kön torpet har. Torpet har etnicitet: det är svenskt, torpet har klass och har t.o.m. gjort en klassresa, men har torpet något kön? Subjektet i och objektet för den här avhandlingen är förvisso torpet men frågan om vem brukaren faktiskt är kvarstår. Är hon alltid svensk eller möjligen tysk eller dansk ibland? Hur förhåller brukare från andra nationaliteter sig till det svenska?

Är detta en värld med strikt könsuppdelning? Ett av kapitlen i avhandlingen heter vedhuggning och tårtbak, för inte det tankarna till maskulinum och femininum? Handlar livet på landet också om en tillbakagång till traditionella könsrollsmönster?

På många sätt övertygar analysen, medan den på andra förblir otydlig eller t.o.m. oklar. Användningen av Billigs uttryck ”banal nationalism” är inte övertygande, eftersom torpdrömmen handlar mer om längtan efter ett idylliskt liv på landet än om svenskhet. Förvisso är den röda stugan djupt förknippad med det svenska hemmet, men steget över till nationalism är alltför långt. Det är också överdrivet, att som Lagerqvist säga, att torpdrömmen är en allmän egenskap hos det svenska folket. Kanske utgör det senmoderna torpet snarare, som också antyds, en tillflyktsort bort från konsumtionssamhället, således ett slags modernitetskritik.

Men genom avhandlingen löper en röd transformationsråd som säkert och konsekvent visar hur den trög-rörliga materialiteten samverkar med immaterialiteten i olika tider. Lagerqvist följer hela tiden upp och fördjupar analysen och det teoretiska ramverket fungerar som ledstång. Fina analytiska rubriker vägleder läsaren in i en tät och empiriskt rik text. Även om dispositionen kunde varit stramare med mer jämbördiga avsnitt, motverkas det av bra övergångar mellan de olika kapitlen.

Maja Lagerqvist använder ett enkelt, klart språk för att förklara och förtydliga, kommentera, resonera och problematisera sitt material även om denna språkliga styrka ibland också blir en svaghet. En del upprepningar hade kunnat undvikas. Men hon bjuder på flera bra analytiska uttryck och utifrån en tydlig, enkel problemformulering har hon lyckats integrera teori och material i en väl genomarbetad analys, även om jämförelserna kunde

fördjupats och gjorts tydligare mellan det levda och det uppfattade rummet. Här finns bra europeiska utblickar och ett brett anslag med flera ämnen inblandade, även om jag ville få veta mer om byggnaderna som sådana, om byggnadsvårdarna och om torpägare från andra länder. Det är också lite för mycket immaterialitet för att riktigt övertyga om materialitetens tröghet.

Men Lagerqvist har visat hur torpet betraktat som en plats i ett långt tidsperspektiv transformerades och anpassades efter hand som samhället förändrades. Ett bärande tema i analysen är betydelsen av långa linjer men också att olika historiska perioder ges lika utrymme. Hon kritiserar dem som tecknar en historisk kuliss mot vilken sedan undersökningen i samtiden utförs mer som ett tillstånd. Förändringar framstår alltid som större om man har korta tidsperspektiv, de döljer också kontinuiteter.

Den mångfasetterade företeelsen torp har visat sig vara en utmärkt prisma för att få syn på hur platsers olika dimensioner hänger ihop och författaren har lyckats med ambitionen att sammanföra materiell och immateriell geografi. Samtidigt har hon utvecklat Lefebvres modell om det sociala rummets betydelser i konstitueringen av en plats och gjort den användbar på historiskt material.

Sammanfattningsvis är detta en ambitiös studie. De analytiskt säkra iakttagelserna och de empiriskt väl genomarbetade beskrivningarna har skapat en gedigen avhandling. Torpets transformationer har fördjupat kunskapen om det moderna samhällets utveckling. Maja Lagerqvist går en upptrampad stig till den svenska röda stugan som dröm och ideal, men denna stig är snårig, med många möjligheter att gå vilse. Det gör hon inte, tvärtom är hon en säker vägvisare.

Birgitta Svensson, Stockholm